

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/29/17-20>

Könül Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
konul_salmanova@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-1490-5751

FOLKLOR ONOMASTİKASI

Xülasə

Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənşələrdə öz əksini tapmışdır. Qədim tarixçi və coğrafiyaşünasların, səyyahların gündəlikləri (səyahətnamələr) olduqca önəmlidir, Strabonun “Coğrafiya”sı, Herodotun “Tarix”i toponimiya üçün olduqca lazımlı qaynaqlardır. Elmin bu sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlərimizin bəziləri həmin mənşələri axtarıb tapmış, mənşələrin üzərində linqvistik, tarix, coğrafiya baxımından elmi-tədqiqat işləri aparmış və bu mənşələrin bir qismini rus dilinə tərcümə etmişlər.

Azərbaycan xalqının yetmiş ildən də artıq Rusiya imperiyasının əsarəti altında olduğunu nəzərə alsaq, belə mənşələrin məhz rus dilinə tərcümə olunmasının təbii bir proses olduğunu görürük. Belə alimlərimizdən biri olan Z.Bünyadovun xidmətləri Azərbaycan xalqı, dili, tarixi, coğrafiyası üçün əvəzsizdir. Z.Bünyadov XIV-XV əsr coğrafiyaşünası Əbd ər-Rəşid əl-Bakuvinin “Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-məlik əl-qəhhar”, Əhməd ibn-Əsəm əl-Kufinin, İbrahim Əfəndinin, Yakut əl-Həməvinin, Şihab əd-Din Muhəmməd əl-Nəsəvinin əsərlərini tərcümə etməklə Azərbaycan elminə möhtəşəm töhvələr vermişdir. Həmin mənşələrdə Azərbaycan, Arran, Samur, Qazax, Muğan, Bakuya, Xəzər, Dərbənd, Şirvan, Bəzz, Tatarlar ölkəsi haqqında məhz həmin dövrün toponimik və etnonimik məlumatları verilmişdir. Bu sahədə XVIII-XIX əsr məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Hacı Şirvaninin (1780-1838) böyük xidmətləri olmuşdur. N.Kərimov “Qırx il səyahətdə” kitabını nəşr etməklə Azərbaycan elminə H.Şirvaninin fars dilində yazdığı elmi əsər haqqında geniş məlumat vermişdir.

H.Z.Şirvani “Bustanus səyyahı” adlı əsərində Azərbaycanın bir sıra toponimləri – Azərbaycan, Bakı, Arran, Şirvan və s. tədqiqata cəlb olunmuşdur. H.Z.Şirvani nəinki müxtəlif toponimlərə həm tədqiqatçı kimi yanaşmış, həm də toponimlərlə bağlı xalq etimologiyaları haqqında məlumatlar vermiş və müəyyən nəticələrə gəlmişdir. XIX əsr görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov isə fərqli olaraq daha çox sayda etnonimlər, toponimlər haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də onların izahına dair müəyyən fikirlər söyləmişdir. O, Şirvan, Qəbələ, Şamaxı, Alpan, Qaspi, Zığ və digər toponimlərin etimoloji izahını verməyə çalışmışdır. Klassik aşıq poeziyasında müxtəlif xarakterli, müxtəlif növlü onomastik vahidlərin üslubi xarakterinin öyrənilməsi Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindəndir.

Açar sözlər: aşıq, dastan, onomastika, toponim, oykonim, folklor

Konul Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University
PhD in Philology
konul_salmanova@mail.ru
Orcid ID: 0000-0003-1490-5751

Folk onomastics

Abstract

The study of toponyms in Azerbaijani onomastics is very old. Thus, the names of cities, districts, villages, regions and other settlements that exist on the Azerbaijani land still exist since ancient times: Turkish, Arabic, Persian, Georgian, Albanian and so on. sources. The diaries of

ancient historians and geographers, travelers are very important, and the "Geography" of Strabo, the "History" of Herodotus is a very important resource for toponymy. Some of our scholars engaged in this field of science have searched for these sources, have done research on the sources of linguistics, history, and geography, and translated some of them into Russian.

Given that the Azerbaijani people have been under the siege of the Russian Empire for over seventy years, we see that translating such sources into Russian is a natural process. The services of one of our scientists, Z. Bunyadov, are invaluable to the Azerbaijani people, language, history and geography. Z. Bunyadov "The Book Recitation of Al-Rashid al-Bakouwi" Religion has made great contributions to Azerbaijani science by translating the works of Muhammad al-Nasawi. These sources give toponymic and ethnonymic information about Azerbaijan, Arran, Samur, Gazakh, Mugan, Baku, Caspian, Derbent, Shirvan, Baz and Tatar. Haji Shirvani (1780-1838), a prominent Azerbaijani geographer of the 18th and 19th centuries, served in this area. N.Karimov has published the book "Forty Years in Travel", which gives the Azerbaijani scientist information about the scientific work written by H. Shirvani in Persian.

Studying the classic character of the classic ashug poetry, the characteristic nature of different types of onomastic units is one of the actual problems of contemporary Azerbaijani linguistics. Examples of the use of onomastic units give grounds to say. The ashug poetry, the ashug poetry, the main source of our mother tongue and national artistic thinking, is an invaluable, rich source of language in all aspects of linguistics. The study of our mother tongue without thorough examination of these examples can not be fully considered.

Keywords: *ashug, saga, onomastic, toponymy, oykhonymy, folklore*

Giriş

Azərbaycan onomastikasında toponimlərin tədqiqi çox qədimdir. Belə ki, Azərbaycan torpağında mövcud olan şəhər, rayon, kənd, oba və digər yaşayış məntəqə adları hələ qədim dövrdən türk, ərəb, fars, gürcü, alban və s. mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Qədim tarixçi və coğrafiyaşünasların, səyyahların gündəlikləri (səyahətnamələr) olduqca önəmlidir, Strabonun "Coğrafiya"sı, Herodotun "Tarix"i toponimiya üçün olduqca lazımlı qaynaqlardır. Elmin bu sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçı alimlərimizin bəziləri həmin mənbələri axtarıb tapmış, mənbələrin üzərində linqvistik, tarix, coğrafiya baxımından elmi-tədqiqat işləri aparmış və bu mənbələrin bir qismini rus dilinə tərcümə etmişlər. Aktualıq: Məqələnin mövzusunun aktuallığı haqqında onu demək olar ki, ilk növbədə, hər bir Azərbaycan toponimi tariximizin müəyyən bir hissəsini əks edir. Buna görə də həmin dil vahidləri müxtəlif istiqamətlərdən tədqiq edilməlidir. Çünki bədii əsərlərdə, o cümlədən aşıq poeziyasında işlənmiş toponimlər təsvir edilən həyat hadisələri, obrazlar dünyası, onlara verilən adlar oxucu kütləsi üçün böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. İnsanlar bu əsərlərdən nümunə götürürlər. Toponimlər vasitəsilə keçmişimizi öyrənmək mümkündür. Buna görə də yazıçıların leksikasında toponimləri əhatə edən lüğətlərin yaradılması vacibdir.

Klassik aşıq poeziyasında müxtəlif xarakterli, müxtəlif növlü onomastik vahidlərin üslubi xarakterinin öyrənilməsi Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindəndir. Onomastik vahidlərin işlədilməsinə dair nümunələr onu deməyə əsas verir ki, ana dilimizin və milli bədii təfəkkürümüzün əsas mənbələrindən olan aşıq poeziyası, aşıq şeiri dilçiliyin bütün istiqamətləri baxımından əvəzolunmaz, zəngin dil xüsusiyyətlərinə malik olan mənbədir. Bu nümunələri hərtərəfli araşdırmadan ana dilimizin tədqiqini tam hesab etmək olmaz.

Metod: Aşıq poeziyasında toponimikanın öyrənilməsi, tədqiqi zamanı, əsasən, müqayisəli-qarşılaşdırılmalı metoddan, statistik və üslubi metodlardan istifadə edilmişdir.

Azərbaycan xalqının yetmiş ildən də artıq Rusiya imperiyasının əsarəti altında olduğunu nəzərə alsaq, belə mənbələrin məhz rus dilinə tərcümə olunmasının təbii bir proses olduğunu görürük. Belə alimlərimizdən biri olan Z.Bunyadovun xidmətləri Azərbaycan xalqı, dili, tarixi, coğrafiyası üçün əvəzsizdir. Z.Bunyadov XIV-XV əsr coğrafiyaşünası Əbd ər-Rəşid əl-Bakuvinin "Kitab təlxis əl-əsər və əcaib əl-məlik əl-qəhhar", Əhməd ibn-Əsəm əl-Kufinin, İbrahim Əfəndinin, Yakut əl-Həməvinin, Şihab əd-Din Muhəmməd əl-Nəsəvinin əsərlərini tərcümə etməklə Azərbaycan elminə

möhtəşəm töhvələr vermişdir. Həmin mənbələrdə Azərbaycan, Arran, Samur, Qazax, Muğan, Bakuya, Xəzər, Dərbənd, Şirvan, Bəzz, Tatarlar ölkəsi haqqında məhz həmin dövrün toponimik və etnonimik məlumatları verilmişdir (Azərbaycan, 1990: 28). Bu sahədə XVIII-XIX əsr məşhur Azərbaycan coğrafiyaşünası Hacı Şirvaninin (1780-1838) böyük xidmətləri olmuşdur. N.Kərimov "Qırx il səyahətdə" kitabını nəşr etməklə Azərbaycan elminə H.Şirvaninin fars dilində yazdığı elmi əsər haqqında geniş məlumat vermişdir.

H.Z.Şirvani "Bustanus səyyahı" adlı əsərində Azərbaycanın bir sıra toponimləri – Azərbaycan, Bakı, Arran, Şirvan və s. tədqiqata cəlb olunmuşdur. H.Z.Şirvani nəinki müxtəlif toponimlərə həm tədqiqatçı kimi yanaşmış, həm də toponimlərlə bağlı xalq etimologiyaları haqqında məlumatlar vermiş və müəyyən nəticələrə gəlmişdir (Adilov, 1991: 76). XIX əsr görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanov isə fərqli olaraq daha çox sayda etnonimlər, toponimlər haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də onların izahına dair müəyyən fikirlər söyləmişdir. O, Şirvan, Qəbələ, Şamaxı, Alpan, Qaspi, Zığ və digər toponimlərin etimoloji izahını verməyə çalışmışdır (Dəmirçizadə, 1979: 96)

XX əsrdə onomastikanın bir bölməsi olan toponimlər haqqında hərtərəfli araşdırmalar aparılmış, bir çox toponimlərin yaranma tarixi, mənşəyi, tərkibi izah edilmişdir. Toponimist alimlərdən B.Budaqov, R.Yüzbaşov, Q.Qeybullayev, Q.Məşədiyev, S.Mollazadə, T.Əhmədov, R.Eyvazova, E.Nuriyev, S.Aşurbəyli, İ.Bayramov, N.Əsgərov, Y.Yusifov, N.Bəndəliyev, X.Cabbarov, Ç.Mirzəzadə, G.Axundova, R.Əliyeva, R.Xalıqova, E.Abişov, T.Baxşalıyeva, İ.Cəfərsöylü və başqaları Azərbaycan xalqının tarixi keçmişindən xəbər verən coğrafi adları toplamış, mövcud tarixi və dil faktları əsasında araşdırmalar apararaq dəyərli fikirlər söyləmişlər. (Qurbanov, 2004: 72)

Toponimlərin digər linqvistik və ekstralingvistik cəhətləri ilə yanaşı, stilistik xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir. Bu cəhətdən də Azərbaycan dilçiliyində saysız araşdırmalar aparılmış, bir çox şair və yazıçılarımızın bədii yaradıcılığında toponimik vahidlərin üslubi cəhətləri öyrənilmiş, təsnifat aparılmışdır. M.S.Ordubadinin, S.Rəhimovun, M.Hüseynin, İ.Şıxlının, S.Vurğunun, M.Cəlalin və başqalarının yaradıcılığı bu qəbildəndir (Qurbanov, 1988: 31). Biz bu məqalədə xalq yaradıcılığında işlənmiş yer-yurd adlarının bəzi üslubi cəhətlərinə diqqət yetirmək istəyirik. Bu sırada aşıq şeiri əsas yerlərdən birini tutur. Çünki yer-yurd adları aşıq şeirində işlənmiş onomovahidlərin ən mühüm qollarından birini təşkil edir. Bu, ilk növbədə, onunla əlaqədardır ki, tarixən aşıqlar, ozanlar bir yerdə oturmamış, diyar-diyar gəzmiş, məclislər düzənmiş, dastanlar qoşmuş, ustadnamələr söyləmiş, həm tərbiyə etmiş, həm də öz sevgi hekayələrini dilə gətirmişlər. Buna görə də aşıq şeirində məkanlar həm ölkəmizin müxtəlif kənd və şəhərləri, həm də xarici ölkələrin əraziləri olmaqla, olduqca rəngarəngdir. Xarici ölkələr isə yazıldığı dövrü nəzərə almaqla deyə bilərik ki, əsasən, müsəlman-Şərqi ölkələrinin əraziləri olmuşdur.

Mövzu rəngarəngliyi ilə seçilən bayatılarımızda Bütöv Azərbaycanın geniş coğrafiyasının əks olunduğunun şahidi oluruq. Məsələn; Əziziyəm, *Gəncə* var, *Şəki, Şirvan, Gəncə* var, Yar yardan ayrılsa da, Məhəbbət ölincə var (Məmmədov, 2006: 88). Diqqət yetirsək, bir bənddən ibarət olan bu bayatıda Azərbaycanın üç böyük, tarixi məkanının adı şəkilməmişdir: Ağ dəvə düzdə qaldı, Yüku *Təbrizdə* qaldı, Oğlanı dərd apardı, Dərmanı qızda qaldı.

Azərbaycan ağız ədəbiyyatının xüsusi qolunu təşkil edən aşıq şeirində də aşıqlar müxtəlif məkanların adlarını əsərlərində işlədərək yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, həm ölkə ərazisində, həm də ölkəmizdən kənar olan məkanlara üz tutmuşlar. (Axundov, 1980: 47) Məsələn;

1) Aşıq Qurbani: Gəncə şəhərində Ziyadxan qızı, Qurbanini oda salan Pəridi, -misralarında həm məkanla bağlı məlumat vermiş, həm də tarixi faktları: Gəncə xanı Ziyadxan, onun qızı haqqında informasiyanı çatdırmağa nail olmuşdur.

2) Aşıq Abbas Tufarqanlı: Səninlə gəzirdik *Təbrizdə* bağı, Sənəmə çəkirsən dağ üstəndə dağı, - misralarında yenə Azərbaycanın tarixi torpaqları olan, qədim, gözəl paytaxt şəhərimiz Təbrizi xatırlatmışdır. (Məmmədov, 2006: 88)

Azərbaycanda yüksək inkişaf tempinə malik olan aşıq yaradıcılığı bəzən bölgələr üzrə də təsnifatlandırılmış, Gədəbəy aşıqları, Şəmkir aşıqları, Təbriz aşıqları, Salyan aşıqları və s. kimi adlandırılmışdır. Onların da böyük bir qismi, əsasən, kəndlərdə, əyalətlərdə yaşamış, elat həyatı ilə

bağlı olmuşlar. Ona görə də aşıqların yaradıcılığında ayrı-ayrı kəndlərin, obaların adları da öz ifadəsini tapmışdır. Məsəllən; Aşiq Ələsgər:

1) Dəli Alının vəsfini; Yazmışam dastana, deyin. Addayın *Şahtaxtından*, Təbrizə, Tehrana deyin;

2) *Kəsəmənli* nə cür geyir papağı, Sana nə dəxli var, bimürvət yağı? (Məmmədov, 2006: 94).

Verilmiş nümunələrdə Aşiq Ələsgər Naxçıvanın Şərur rayonunda mövcud olan Şahtaxtı, Qazağın Kəsəmən kəndlərinin adlarını çəkmişdir. Bu, təsadüfi xarakter daşımamış, aşığın məqsədinə xidmət etmişdir. Birinci nümunədə verilmiş Şahtaxtı kəndinin aid olduğu Naxçıvan Muxtar Respublikası Təbrizə daha yaxın məsafədə yerləşdiyinə görə aşiq bu məkanın adını, Şahtaxtı toponimini işlətməyi münasib bilmişdir. Bu toponim dağ döşündə hamar düzən yer mənasındadır. Əlincə qalasının yerləşdiyi ərazi də əvvəllər Şahtaxtı adlanmışdır. Kəngərli tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranmış kəndlərdən biridir (Azərbaycan, 1990: 567).

İkinci nümunədə verilən fikir, toponimin üslubi səciyyəsi bir qədər fərqlidir. Yəni bu iki misrada Aşiq Ələsgər Kəsəməndə kişilərin geyim növündən, onun geyilmə qaydasından bəhs etmişdir. Burada artıq toponimik vahidin milli mənsubluğun, adət-ənənənin ifadəçisi olduğunu söyləmək mümkündür. Belə nümunələrdə ifadə edilən semantik çalar etnoqrafik səciyyəli olur, əsərə yerli-milli kolorit verir. Bu cəhətdən ən gözəl aşiq şeiri nümunəsi Məlikbəllı Qurbanın “Söylərəm kitab” adlı şeiri ola bilər. On beş bənddən ibarət olan şeirdə 90-a yaxın oykonim işlənmiş, Azərbaycanın bütün ərazilərinin adları ifadə edilmişdir. Həmin şeirdə hər toponim birçə dəfə işlənmişdir. Yalnız Şirvan toponiminə iki dəfə müraciət edilmişdir. S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirində olduğu kimi, burada da yalnız coğrafi məkanların adları sadalanmamış, onlar xüsusi sıra ilə, bölgələr üzrə verilmiş, ərazilərin xarakterik cəhətləri, təbii nemətləri də ifadə edilmişdir. İnsanların həyat tərzini, təsərrüfat həyatı, adət-ənənələri və s. haqqında da məlumat verilmişdir (Araslı, 1960: 90). Olduqca zəngin onomastik sistemə malik olan aşiq poeziyasında toponimlər sisteminin öyrənilməsi, onların üslubi-stilistik xarakterinin təyin edilməsi mühümdür və dilimizin leksik sisteminin öyrənilməsi üçün çox vacibdir.

Klassik aşiq poeziyasında müxtəlif xarakterli, müxtəlif növlü onomastik vahidlərin üslubi xarakterinin öyrənilməsi Müasir Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindəndir. Onomastik vahidlərin işlədilməsinə dair nümunələr onu deməyə əsas verir ki, ana dilimizin və milli bədii təfəkkürümüzün əsas mənbələrindən olan aşiq poeziyası, aşiq şeiri dilçiliyin bütün istiqamətləri baxımından əvəzolunmaz, zəngin dil xüsusiyyətlərinə malik olan mənbədir. Bu nümunələri hərtərəfli araşdırmadan ana dilimizin tədqiqini tam hesab etmək olmaz.

Nəticə

Klassik aşiq ədəbiyyatında ad yaradıcılığına olduqca məsuliyyətlə yanaşılmışdır. Aşıqlar hadisələrin baş verdiyi məkanlara ad verərkən bu işə çox məsuliyyətlə yanaşmışlar. Hadisələrin və məkanların xarakterinə uyğun adlar yaratmışlar. Əsasən real-tarixi məkanlara müraciət edilmişdir. Aşiq poeziyasında həqiqi tarixi məkanlara daha çox üz tutulmuşdur. Qeyri-real toponimlər azdır, yox dərəcəsidədir. Əsasən, reallığı əks etdirdiyi üçün Azərbaycan dilinin toponimlər lüğətinin və ya ensiklopediyasının yaradılması istiqamətində aşiq yaradıcılığından mənbə kimi istifadə edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan toponimləri. (1990). Ensiklopedik lüğət. Bakı: Elm, 357 s.
2. Adilov, M. (1991). Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı: Azərənəşr, 233 s.
3. Dəmirçizadə, Ə. (1979). Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I c. Bakı: Elm, 356 s.
4. Qurbanov, A. (2004). Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı: ADPU, 435 s.
5. Qurbanov, A. (1988). Poetik onomastika. Bakı: Maarif, 184 s.
6. Məmmədov, Z. (2006). Klassik aşiq poeziyasının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Azərənəşr, 523 s.
7. Axundov, A. (1980). Şeir sənəti və dil. Bakı: Elm, 537 s.
8. Araslı, H. (1960). Aşiq yaradıcılığı. Bakı: Maarif, 256 s.